

Možnost univerzální definice náboženství: Širší kontext problému

Eva Klocová: FF MU, Ústav religionistiky
e-mail: 179983@mail.muni.cz

Úvod

Mnoho významných badatelů zabývajících se studiem náboženství upozorňuje na teoretické a metodologické problémy vyplývající z nejasnosti a nejednoznačnosti samotného předmětu studia a jeho definice. Mezi tyto badatele patří například Talal Asad či Jonathan Zitell Smith. Ti upozorňují především na historicky a sociálně konstruovaný význam pojmu náboženství, který znemožňuje existenci univerzálně platné definice.

Otázka univerzální platnosti definic (nejen definice náboženství, ale i mnoha dalších pojmů) odkazuje k mnohem širší problematice. Definice jsou totiž, třebaže často nereflexivně, přirozenou součástí našeho myšlení, stejně jako argument, důkaz či teorie pravdivosti. Formalizovanou podobu definice získává ve filosofii a dále také ve vědě. Prvním bodem, který se bude tato práce pokoušet objasnit je tedy otázka formy, významu a pojetí definice. Zároveň budou nastíněny další souvislosti, které mají za následek jak přehodnocování obsahů definic, tak celých vědeckých koncepcí.

Dalším tématem, jehož problematiku je nutné alespoň částečně nastínit je téma vědy. Jaké je její postavení ve světě, jaké jsou její předpoklady a možné výsledky? Rozkrývání těchto otázek posouvá celou problematiku na další, vyšší úroveň – do oblasti filosofie či teorie vědy. Té bude věnována poslední část této práce.

Cílem této práce tedy není čistě jen popis problematiky, kterou do studia náboženství přináší texty Smitha (např. 1989, 2004), Asada (1993) a dalších autorů ovlivněných myšlenkami filosofické postmoderny, ale její širší zakotvení v hlubších souvislostech. Problémy studia náboženství totiž nejsou specifické pouze pro tuto oblast, ale můžeme se s nimi v jen mírně odlišné podobě setkat napříč celým systémem vědních disciplín.

Definice

Výraz definice pochází z latinského *definitio*, tedy ohraničení či vymezení. Toto vymezení se týká významu určitého pojmu či výrazu. Proces vyjasňování významu pojmů patří k základním procesům lidského myšlení. Namísto jasných přiřazování pojmů a významů však kognitivní systém člověka pracuje spíše s prototypy určitých jevů či pojmů. Jako vymezení pojmu pak funguje takový zástupce, který nejlépe vyhovuje implicitním požadavkům a očekáváním v dané kategorii. Například pro kategorii či pojem pták bude mezi nejtypičtější zástupce patřit například kos, zatímco pro pojem náboženství patrně křesťanství. Tento proces probíhá nevědomě a je do značné míry ovlivněn jak konkrétním jazykem, tak prostředím, ve kterém se člověk nachází.

Narozdíl od tohoto přirozeného procesu probíhajícího většinou mimo vědomé zpracovávání informací, pokouší se filosofie proces vymezení významu systematizovat a podřídí určitým pravidlům. Klasická aristotelská podoba definice je založena na vztahu dvou částí – *definiendum* (to, co má být vymezeno) a *definiens* (to, co vymezuje). *Definiens* má být složeno z *genus proximum* (nejbližší rod) a *differentia specifica* (specifická odlišnost). Zmíněný kos pak může být definován jako černý pták, kdy pták je nejbližší rod a černá barva je specifická odlišnost od ostatních ptáků.

Z předchozího příkladu je patrné, že takováto definice přináší velkou řadu problémů. Například proto, že existují i jiní černí ptáci než pouze kosi a ne všichni kosi jsou černí (například samice mají zbarvení hnědé). Tyto problémy však nesouvisí pouze s vhodností zvoleného rodu a specifické odlišnosti. Smith přináší i snaha o nalezení jediné výstižné odlišnosti. Smith (2004) proto navrhuje používání polytetických definic, které pracují s jakýmsi seznamem specifík, která nemusí nutně být přítomna všechna. Otázkou samozřejmě zůstává, kolik z daného seznamu musí být přítomno pro zařazení do dané kategorie. Dále pak také to, na základě čeho by byl daný seznam specifík vytvořen. Zde se opět dostáváme k přirozenému lidskému sklonu vytváření prototypů. Zatímco Evropan bude mezi charakteristiky ptáka zařazovat vlastnosti kosa, pomyslný obyvatel Antarktidy by „seznam“ vytvářel na základě svých znalostí tučňáků.

Zásadní roli při vytváření definic má i jejich účel. Jak naznačuje ve svém textu Smith (1989), definice náboženství (či náboženského) sloužily jak mocenským zájmům kolonialismu, tak snahám o vymezení a obhájení postojů určitých skupin právě ve smyslu prototypicky „náboženských“. Trebaže nelze tuto skutečnost ignorovat či zlehčovat, je možné se od ní v tomto okamžiku oprostít za účelem poukázání na to, jakou roli hrají definice v rámci vědy, nezávisle na dalších vlivech, záměrech či zájmech. Pro tento účel je tedy nutné představit si vědu jako systém či instituci v ideální podobě, tedy, řečeno metaforicky – visící ve vakuu.

V takovémto systému pak definice lze chápat jako nástroje popisování reality, propojené s vědeckými teoriemi. Jejich konkrétní obsah se pak proměňuje na základě zvoleného měřítka či úhlu pohledu. V takovémto ideálním stavu pak není možné definice chápat jako absolutní vyjádření, ale spíše jako dynamický prvek vyvíjejícího se vědeckého diskurzu.

Návaznost na konkrétní úroveň, oblast či dokonce specifický výzkum pomáhá částečně při předcházení dalšího problému. Ten vychází z dostupnosti jazyka používaného vědou a jazyka přirozeného, používaného v běžné konverzaci. Především velmi obecné pojmy (pojmy na nejvyšších úrovních daného vědního oboru) jsou velmi často výrazy, které se objevují i ve slovní zásobě přirozeného jazyka, nebo z něj dokonce původně pochází. To vede k častému znejasňování a zakalování významu daného pojmu, protože vědecká definice je konfrontována s očekáváním a výkladem přirozeného jazyka.

Proti tomuto míšení významů lze z pozice vědy zaujmout několik postojů. Prvním je rezignace na používání daného výrazu a jeho nahrazení výrazem novým, který ještě není zanesen konotacemi přirozeného jazyka – k příkladům tohoto postupu patří například opouštění výrazu sekta (Václavík 2005), nebo klasifikačního systému imbecilita, debilita, idiotie (Švarcová 2000). Další možností je využití neologismů či zkratk, které se objevují především v pojmosloví přírodních věd.

Proti využití této možnosti ve vědách společenských však stojí především obava z nerespektování jazykového obrazu světa, který je neoddělitelnou součástí zkoumané části reality. Třetí možností je snaha o ignoraci jiných významů než těch, které jsou zakotvené ve vědecké teorii dané oblasti. Tato strategie je samozřejmě značně riziková, vzhledem k tomu, že je nutné dbát na velice striktní a neustálé vyjasňování a vymezování používaných pojmů.

Jak je zřetelné z předchozího textu, definice samy o sobě přináší poměrně velké množství komplikací a problémů, jejichž uvědomění a reflexe by měly předcházet jakékoli další vědecké práci. Častěji se však bohužel setkáváme s automatickým přijímáním zaběhnutých pojmů bez snahy o jejich pečlivé vymezení v rámci určitého badatelského pole či konkrétního výzkumu. Další otázkou je ovšem to, zda by kritická analýza základních vědeckých pojmů a východisek měla být součástí diskurzu vědy či zda je takový úkol už mimo její kompetence. Tím se dostáváme ke druhému tématu této práce, k tomu jaká je pozice vědy, jaké jsou její možnosti a kompetence a v důsledku i k tomu, co to vlastně věda je.

Věda

Vysvětlit, co je to věda na několika málo řádcích je úkol takřka nemožný. Lze však alespoň načrtnout některé aspekty, které hrají důležitou roli a které je možné považovat za zásadní při snaze o její pojmové uchopení.

Z hlediska funkce může být věda popsána například jako jakýsi rozšířený sdílený kognitivní systém lidstva – omezený jak fungováním kognitivního systému jednotlivců, tak formálními pravidly určenými k jasnější orientaci v metodách, poznatcích i kompetencích. Tato formální pravidla souvisí především s historickým vývojem vědy, který můžeme v širším pojetí pozorovat již od filosofických škol starověkého Řecka, v užším pojetí pak lze vědu vidět jako výsledek novověkého myšlení, osvícenství a velmi specificky jakožto nástroj uchopování objektivních skutečností světa (fakt), jak jej vymezuje klasická pozitivistická filosofie. Mezi takovátá pravidla můžeme řadit úsilí o kvantifikaci poznatků, metodu indukce (Bacon 1990), požadavek falzifikovatelnosti (Popper 1997) či princip konsilience (Wilson 1999). Z kritického pohledu postmoderny a především tzv. postkoloniálních filosofí lze však vědu vnímat také jako nástroj moci a útlaku. Z tohoto zorného pole věda není chápána jako snaha o objektivní poznávání světa, ale spíše jako efektivní proces potvrzování určitých názorů, postojů a stavů.

V klasickém pojetí vědy, jako ideálního formálního systému, je každý jednotlivý obor či disciplína vymezena svým předmětem a metodou. Pro mnoho vědních oblastí tato podmínka nepředstavuje vážnější problém, u jiných (ke kterým patří například religionistika) vede toto uvědomění ke krizi identity a přehodnocování vlastního přínosu a nároku na samostatnou existenci. Při důkladnější analýze všech vědních oborů však lze dojít k závěru, že takovátá nejistota rozhodně není výjimečným stavem. Na nejobecnější úrovni je předmět studia často velice vágní pojem, jehož definice rozhodně nelze považovat za jednoznačné či univerzálně platné (například „hmota“ jako předmět fyziky či „život a živé organismy“ v biologii). Otázka metod pak ještě zásadnějším způsobem narušuje koncepci jasně vymezených věd – především mezi vědami zabývajícími se člověkem a lidskou společností by takto stanovených „věd“ zbylo jen velmi málo. Poměrně elegantním řešením je označení

těch problematických disciplín, které nedisponují žádnou specifickou metodou, za oblasti studia. Právě religionistika může být chápána jako příklad takového struktury (srov. Wiebe 2009: 59–60). Předmět zůstává jednotný a společný, ale je zkoumán z mnoha úhlů, různými metodami a na rozdílných úrovních. Toto vymezení religionistice umožňuje jak oprostít se od věčného hořekování nad vykrádáním metod jiných disciplín (Horyna 2007a) a také jí může pomoci ujasnit poznatky v rámci struktury poznání (ve smyslu konsilience).

Příklad religionistiky dále může sloužit k vyjasnění jak problému univerzálně platné definice tak i jako výchozí bod k úvahám týkajícím se kritické analýzy vlastních východisek ze strany postmoderních přístupů k vědeckému zkoumání. Následující pasáž bude tedy zaměřena právě na tyto oblasti a otázky.

Religionistika a postmoderna

Aby bylo možné jasně vymezovat význam určitého pojmu (jeho obsah i rozsah), je zapotřebí pracovat s ideální podobou tohoto pojmu. Ideální věda takovýto postup umožňuje (narozdíl od přirozeného jazyka v přirozeném světě). Pro následující text je nutné chápat termín věda v takovémto ideálním rozsahu tohoto pojmu – jak s ním pracuje pozitivistická filosofie jako s nástrojem, určeným k objektivnímu zkoumání světa, omezeným výše uvedenými pravidly. Pokud totiž takového omezení neprovedeme, vždy bude možné přidat další význam, další úhel pohledu, další postoj, které celou problematiku více rozmělní a zamlží namísto posunutí směrem k určitému konstruktivnímu (pozitivnímu¹) cíli.

V rámci takto vymezeného systému je pak oproti přirozenému světu nutné počítat s univerzální platností definic na daných úrovních. Třebaže tato platnost není absolutní, věda nemá nástroje k tomu, aby je zrelativizovala – může je pouze nahradit jinými, na základě stanovených pravidel pro dané paradigma vhodnějšími definicemi. Jestliže totiž věda nemá nárok na jiné hodnocení než pomocí falsifikace, nemůže sama zpochybňovat své pojmy (či dokonce předmět) na základě jejich sociální a historické konstrukce. Rozhodnutí o nevhodnosti sociálně a historicky ovlivněných a konstruovaných pojmů totiž nelze založit na principu falsifikace ani na žádném dalším z výše zmiňovaných principů vědy.

Přesto se v religionistice výrazně projevují názory, které svůj přístup zakládají právě na skeptickém hodnocení předmětu studia, popírání existence náboženství ve světě, apod. Představitelé těchto postojů (ke kterým patří v úvodu zmínění autoři) vychází především z myšlenkového prostředí postmoderny a tzv. sociologického obratu ve filosofii vědy. K tomu, aby bylo možné se vyjádřit k těmto autorům a jejich postojům, je nejprve nutné vyjasnit, co je to postmoderna a jaké je její postavení vůči vědě.

Postmoderní filosofie představuje silný a různorodý proud vyznačující se snahou o skeptické zhodnocení určité situace či diskurzu – v tomto případě současného stavu vědy a jejího postavení v lidském světě. Mnozí autoři upozorňují například v souvislosti s orientalismem na etnocentrismus a šovinismus jako základní principy, na kterých je založena věda a její pojmový aparát (např. Said 2000).

¹ Výraz pozitivní je v této práci používán ve významu toho, „co je pozitivně dáno“, z francouzského *positif* – jistý, spolehlivý, skutečný.

Mimo vědecký diskurz je takováto kritika samozřejmě oprávněná, podobně jako by bylo oprávněné kritizovat vědu například z intelektualismu. Do vědy tyto postoje nepatří, protože stojí mimo její rámec a není jak je uvnitř jejího systému zaujmout. Podobně by bylo možné zpochybňovat výsledky lineárních rovnic, vzhledem k tomu, jakým způsobem vytvořil a používal čísla Pythagoras, či vidět v matematických zákonech posedlost elegancí, která je zakořeněná v našem kognitivním systému. Nemá totiž k dispozici jiné hodnotící stanovisko než v podstatě čistě popisnou škálu pravdivosti či pravděpodobnosti.

Pokud by ovšem byly nároky a požadavky postmoderní filosofie začleněny nějakým způsobem do vědy, co by to znamenalo pro její fungování? Takováto „postmoderní věda“ by možná díky neustálé reflexi vlastních východisek a postojů nabízela více prostoru dříve opomíjeným názorům a skupinám. Zároveň však, pokud by svoji metodu dekonstrukce používala dostatečně zodpovědně a poctivě, záhy by musela dekonstruovat sebe samu i svoji vlastní existenci. Třebaže je totiž skepse nutným předpokladem jakéhokoli analytického procesu, její neomezená platnost vede nutně k nihilismu (srov. např. Slingerland 2008: 142–147). Třebaže tedy pozitivistická věda při vnějším hodnocení není ideálně objektivní a rozhodně ne jedinou možnou výkladovou metodou světa, oproti pomyslné „postmoderní vědě“ jí nelze upřít pragmatickou efektivitu. Toto hodnocení je samozřejmě opět záležitostí stojící mimo vědu samotnou, jedná se o hodnocení, které považuje rozvíjení pozitivního poznání a vznik nových technologií za hodnotu, o kterou se má usilovat.

Začleňování kritických postojů přímo do vědy by ovšem nemělo důsledky pouze na takto obecné úrovni. Skeptický postoj vůči vlastní pozici by znamenal zásadní problémy i na nižších úrovních tohoto systému. Například pro religionistiku by přehodnocování pozitivistických pravidel mohlo znamenat návrat k fenomenologické metodě nebo nutnost respektování diskurzu teologie jako rovnoprávného vědeckého přístupu. Feyrabendovské „anything goes“ by totiž i tyto dříve odmítnuté pozice zahrnovalo zpět do vědy jako její legitimní součásti.

Postmoderní přístup jako základ vědeckého zkoumání by ve svém důsledku, pokud by byl používán skutečně důsledně, znamenal konec vědy, jak ji známe. Zda by „nová“ věda postavená na principech postmoderní filosofie mohla poskytovat stejné výsledky, jako věda založená na pozitivismu je samozřejmě otázkou. Vzhledem k metodě dekonstrukce a ničím neomezované skepse se však zdá, že by spíše poctivě postmoderní systém brzy zkolaboval, protože neobsahuje motivace ke konstruování nového, ani k udržování získaného. Velice extrémní scénář by pak mohl znamenat konec teoretického zkoumání světa a to jak metodami vědy, tak metodami filosofickými (srov. Fajkus 2005: 229–230).

Metavěda

Jak bylo řečeno již dříve, věda sama o sobě, pokud má zůstat systémem, který přináší pozitivní výsledky, ve smyslu jistějšího, rozšiřujícího se poznání, nemůže přijímat hodnotící postoje ke svým vlastním postupům, metodám a principům. Jakkoliv si lidé, kteří se vědě věnují mohou uvědomovat problémy spojené s historickým vývojem vědy či se sociální organizací vědy, vlastní vědecké práci by tyto postoje a úvahy měly být cizí (srov. Horyna 2008). Stejně jako by bylo

z pragmatického hlediska výrazně neefektivní, pokud by stroj na výrobu rohlíků měl ve svém systému zabudovány pochybnosti o tom, zda tvar rohlíků, které vyrábí je vhodný a zda je vlastně vůbec etické rohlíky vyrábět.

Stejně jako stroj na rohlíky i věda může a musí být regulována zvenčí. Nad a mimo vědu musí existovat systém, který reflektuje její vývoj, její procesy i zákonitosti, kterými se řídí. Tímto systémem je teorie vědy, jejímž jediným omezením je základní princip, kterým se řídí filosofie – racionalita. Dokud bude vyhovujícím modelem vědy takový model, který se řídí principy a pravidly uvedenými v této práci a pokouší se o vytváření a kumulování objektivního a pozitivního poznání faktů světa, zdrojem teorie a metodologie vědy bude především filosofie pozitivismu a neopozitivismu. Stejně jako na nižší úrovni (na té, na které se nachází věda) existuje velké množství různých výkladových modelů kromě vědy, existuje i na této meta-úrovni mnoho různých teorií a filosofí vědy (viz např. Horyna 2007b; Fajkus 2008). Mezi ně patří i postmoderní filosofie, která na této úrovni vznáší oprávněné námitky vůči současné podobě vědy.

Závěr

Předchozí text měl naznačit jak širší souvislosti problematiky definic a jejich platnosti vně i uvnitř vědy. Celá problematika se odehrává na mnoha úrovních a je možné nahlížet ji z nejrůznějších úhlů. Tato skutečnost zásadním způsobem znejasňuje kompetence jednotlivých úrovní a jejich vzájemné vztahy. Výsledkem je pak často kritika na úrovni, kde nemůže přinést žádný konstruktivní výsledek nebo změnu a skepse vůči celému systému.

Řečeno metaforicky, je nutné rozlišovat mezi situací komentování hokejového zápasu u televize s puřlitem v ruce, mezi samotným hraním hokeje podle platných pravidel a mezi vytvářením těchto pravidel. Třebaže pro všechny tyto situace je východiskem existence hokeje a jeho určitá důležitost pro danou sociální skupinu v konkrétní historické situaci, kompetence jednotlivých skupin a diskurzů jsou rozdílné. A ostatně, hokej není jediná hra, které se lze věnovat.

Jasnější orientace v mnohaúrovňových systémech je podmíněna snahou o jasné vyjadřování a jasně stanovená pravidla. Pro řešení jakýchkoli problémů v takovéto komplexní struktuře je pak bezpodmínečně nutné vymezení kompetencí a témat, kterým se mohou jednotlivé úrovně a oblasti věnovat. Jak bylo ovšem v této práci mnohokrát zdůrazněno – takovéto požadavky se vztahují především k ideálnímu modelu, který je výrazně vzdálen od reality. Zdá se však, že namísto depresivního odmítnutí stavu světa a jeho zkoumání je smysluplnější (minimálně z psychologického hlediska) aktivita překonávání skepse a usilování o ideál, jakkoli je jeho dosažení nemožné. Samotná podoba ideálu (ať už se týká světa, vědy či například hokeje) vychází ve svém důsledku z čistě subjektivních postojů a pocitů (jakkoli tyto mohou být ovlivněny kolektivními hodnotami a tradicemi) a může se tedy lišit jak mezi jednotlivci, tak mezi společnostmi či historickými obdobími.

Seznam použité literatury

- Asad, T.** (1993). „The Construction of Religion as an Anthropological Category.“ In: Talal Asad. *Genealogies of Religion. Discipline and Reason of Power in Christianity and Islam*, The Hopknis University Press: London – Baltimore, 27–55.
- Bacon, F.** (1990). *Nové Organon*. Praha: Svoboda.
- Fajkus, B.** (2005). *Filosofie a metodologie vědy*. Praha: Academia.
- Horyna, B.** (2007a). „Kulturní věda – další dilema religionistiky.“ *Religio* 13, 3–27.
- Horyna, B.** (2007b). „Teorie vědy. Úvodní poznámky.“ In: Břetislav Horyna & Josef Krob (eds.). *Cesty k vědě: jak správně myslet a psát*. Olomouc: Olomouc.
- Horyna, B.** (2008). „Finalizace religionistiky. Problematika vnějších determinant rozvoje vědecké teorie.“ *Religio* 16, 3–32.
- Popper, K. R.** (1997). *Logika vědeckého bádání*. Praha: Oikoymenh.
- Said, E.** (2000). „Latent and Manifest Orientalism.“ In: A. L. Macfie (ed.) *Orientalism*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 111–117.
- Slingerland, E.** (2008). *What Science offers the Humanities: Integrating body and culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, J. Z.** (1989). „Religion, Religions, Religious.“ In: Mark C. Taylor (ed.), *Critical Terms for Religious Studies*, Chicago: Chicago University Press, 269–285.
- Smith, J. Z.** (2004). *Relating Religion: Essays in the Study of Religion*. Chicago: University of Chicago Press.
- Švarcová, I.** (2000). *Mentální retardace: vzdělávání, výchova, sociální péče*. Praha: Portál.
- Václavík, D.** (2005). „Meze a možnosti religionistického používání pojmů sekta, kult a církev.“ *Religio* 13, 29–57.
- Wiebe, D.** (2009). Rozhovor s profesorem Donaldem Wiebem. Radek Kundt & Jan Blaško (eds.), *Sacra VII*, 58–73.
- Wilson, E. O.** (1999). *Konsilience*. Praha: Lidové noviny.